

*Інна Шоробура, кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з навчальної роботи
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії*

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання розвитку шкільної географічної освіти в умовах незалежності України в кінці ХХ століття. Аналізується побудова географічних курсів у школі. Розглядаються проблеми шкільної географічної освіти та можливі шляхи їх розв'язання.

Постановка проблеми. Інтеграція і глобалізація соціальних, економічних та культурних процесів, розбудова Української держави потребують модернізації освітнього простору. В умовах реформування національної системи освіти особливо актуальна проблема оновлення її змісту, оскільки зміст освіти – це своєрідна модель вимог суспільства щодо підготовки молодого покоління до життя. Перебудовні процеси в Україні кінця 80-х – початку 90-х рр. сколихнули національну самосвідомість, поживали національну культуру, національну освіту. Проголошення державного суверенітету України й розбудова самостійної держави відкрили нову сторінку в розвитку освіти. Пріоритетними принципами цього процесу стали принципи гуманізації і демократизації та національна спрямованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання удосконалення змісту та методики викладання шкільної географічної освіти кінця ХХ століття розглядалися у роботах О. Галуса, Е. Дурманенко, Ф. Заставного, С. Коберника, Л. Крулик, В. Корнєєва, П. Масляка, Л. Паламарчук, А. Сиротенка, Л. Тименко, Е. Шиповича, П. Тищенко та ін.

Мета статті – проаналізувати розвиток шкільної географічної освіти в умовах незалежності України в кінці ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття) зазначено: “Існуюча в Україні система освіти не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це виявляється передусім у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам, світовим досягненням людства; у знеціненні соціального престижу та інтелектуальної діяльності; у спотворенні цілей та функцій освіти; бюрократизації всіх ланок освітньої системи” [2, 5]. У зв'язку з цим наріла

проблема перегляду змісту освіти, розробки та запровадження нових програм, підручників, навчальних посібників, зорієнтованих на цінності вітчизняної та світової культури. Дещо змінились і підходи до вивчення шкільних географічних курсів, зумовлені перетвореннями, що відбулися в суспільстві.

З 1992/93 н.р. викладання географії передбачалося за таким розподілом курсів і годин: 5 клас – “Рідний край” (35 годин); 6 клас – “Початковий курс фізичної географії” (68 годин); 7 клас – “Географія материків і океанів” (68 годин); 8 клас – “Географія країн – республік колишнього СРСР” (68 годин); 9 клас – “Географія України” (68 годин); 10 клас – “Економічна і соціальна географія світу” (51 година).

Учителі денних і вечірніх шкіл працювали за новими програмами з географії, що вийшли 1992 р. [4, 74].

Зазначимо, що програма курсу “Рідний край” передбачала вивчення географії своєї місцевості (села, міста, району, області). Метою курсу було визначено здійснення логічного переходу від природознавства (2 – 4 класи) до систематичних курсів географії. Краєзнавчий зміст курсу передбачав вивчення учнями форм поверхні, кліматичних особливостей, водних багатств, ґрунтів, рослинності і тваринного світу своєї місцевості, а також ознайомлення з населенням свого краю, його побутом, культурою і господарською діяльністю.

Курс “Рідний край” пропонував виконання семи практичних робіт. Їх мета – закріпити теоретичний матеріал з вивчених тем. П'ятикласники повинні були вміти знаходити на карті своє село (місто), територію області, користуватися джерелами знань про свою область, місцевість і розрізняти форми поверхні, створювати колекції мінералів, вести календар погоди, метеорологічні та фенологічні спостереження, показувати на карті місцеві річки й озера, визначати напрям течії річки, розрізняти

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

кількість населення свого й сусіднього населених пунктів, коротко характеризувати промислові та сільськогосподарські об'єкти, види транспорту. Три екскурсії в природу, зазначені у програмі, проводилися після ознайомлення з темами “Твоя місцевість”, “Водні багатства” і “Господарська діяльність людини”. Наприкінці навчального року організовувалися екскурсії до краєзнавчого музею за рахунок часу, відведеного на повторення [4, 76].

Оскільки в ці часи підручників для вивчення матеріалу за новою програмою щодо тієї чи іншої області України не було, у більшості випадків учні записували до робочих зошитів цифрові показники, окремі поняття, географічні терміни і назви, невеликі схеми і діаграми. Вчитель користувався місцевими газетами, довідниками, краєзнавчими матеріалами, атласами та енциклопедичною літературою. За цих умов вивчення курсу ставало значною мірою репродуктивним.

У 6 класі вивчався початковий курс фізичної географії (2 години на тиждень). Завданням курсу автори тогочасної програми вважали: дати поняття про географію як науку, загальне уявлення про природу, сфери (оболонки) Землі, її населення, географічні процеси і явища, сформулювати первинні географічні знання та вміння, використовуючи краєзнавчий матеріал.

Значну увагу ця програма приділяла роботі з поняттями. Так, наприклад, під час вивчення теми “Взаємодія компонентів природи” вчитель вводив такі поняття, як “екологія”, “екологічна освіта”, ознайомлював із проблемами охорони природи. Наголошував, що в наш час на перший план виходять проблеми глобальної екології, предметом дослідження якої є біосфера. Зверталася увага на екологічну освіту – цілеспрямований процес засвоєння системи знань про природу, її взаємодію з людиною та суспільством.

Новим типом практичних робіт, що з'явився на початку 90-х років, стала “екологічна стежка” – спеціально прокладений маршрут для проведення екскурсій у природу, в ході якої відбувається ознайомлення з об'єктами живої та неживої природи (ландшафтні комплекси, види рослинності і тваринного світу, геологічні відслонення, джерела тощо). Вперше на цьому було наголошено саме у програмі 1992 р. Особливу увагу під час цієї роботи вчитель мав звертати на виявлення зв'язків елементів природи між собою. Екологічну стежку мали позначати знаками, креслити її схему, добирати засоби наочної природоохоронної пропаганди. Екологічні стежки складалися у межах територій, що відзначаються різноманітністю природних умов та пізнавальною цінністю. Всеукраїнські

екологічні стежки були закладені, наприклад, у Карпатському та Шацькому національних природних парках, у зеленій зоні Києва, Харкова, Черкас, Житомира та інших міст [1, 14].

Підручники, за якими рекомендувалося працювати у цьому курсі, теж з'явилися на початку 90-х років. Це були “Фізична географія” Т. Герасимова, “Фізична географія” М. Максимова та ін. Підручники створені за принципами науковості, доступності. Для підручників характерна значна кількість картографічного матеріалу, схематичне зображення географічних явищ та процесів. Заслугує на увагу і система запитань до параграфу. У підручниках подається і довідковий матеріал з фізичної географії.

У 7 класі вивчався курс “Географія материків і океанів” (2 години на тиждень), завданням якого було показати цілісність і диференціацію природи Землі, будову географічної оболонки планети, кліматичні закономірності, характерні риси природи на материках та в океанах, етнічні та культурні особливості населення, його господарську діяльність [4, 79 – 80]. Особливу увагу рекомендувалося під час вивчення курсу приділяти ознайомленню учнів з країнами та народами, що їх населяють, використовуючи для кращого засвоєння матеріалу кінофільми, діафільми, слайди, таблиці.

У методичних статтях того часу для учнів 7 класу пропонувалося збирати цікаві інформаційні повідомлення з газет, журналів про країни та їх народи і оформляти відповідні стенди у географічному кабінеті або в одному з куточків школи. Як узагальнення до тем “Африка”, “Північна Америка”, “Південна Америка”, “Євразія” рекомендувалося проведення вікторин, географічних ігор, використовуючи певні елементи популярних програм телебачення: “Що? Де? Коли?”, “КВК”, “Поле чудес”. Курс вивчався за підручником “Географія материків і океанів” В. Коринської, В. Щеньова, І. Душиної, який мав значну кількість картографічного матеріалу, систему запитань для поурочного та тематичного повторення пройденого матеріалу, однак був недостатньо ілюстрований і не повністю відповідав програмі.

Як уже зазначалося, у 8 класі вивчався курс “Географія країн – республік колишнього СРСР” (2 години на тиждень), метою якого було ознайомлення учнів з особливостями природи різних регіонів і господарськими зв'язками між країнами. З більшістю з них Україна уклала договори про економічні та культурні зв'язки на нових основах [4, 80].

Оскільки курс було значно змінено за

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

структурою, а за навчальним часом скорочено, вчителям рекомендувалося структурувати зміст курсу за країнознавчим підходом у розкритті закономірностей природи, населення та господарства території, яка раніше входила до СРСР. Підручника з цього курсу на початку 90-х не було, тому користувалися посібниками А. Соловйова та ін. “Фізична географія СРСР” і К. Строева та ін. “Економічна і соціальна географія СРСР”. Під час підготовки до уроків рекомендувалося використовувати підручники В. Сухова “Фізична географія СРСР”, А. Даринського “Економічна та соціальна географія СРСР”, а також пробні підручники Е. Расковської, І. Барінової з фізичної географії СРСР та В. Рома, В. Дронова з економічної і соціальної географії СРСР. Ці підручники цікаво подавали географічний матеріал, який вивчався, мали значну кількість довідкового матеріалу, але не відповідали програмі, що створювало чималі складнощі у підготовці вчителя до уроків. Окрім того, зміст підручників учитель мав осучаснювати за рахунок матеріалів періодичної преси і адаптувати до психолого-фізіологічних особливостей восьмикласників.

Головним у повсякденній роботі вчителя на початку 90-х років став відбір необхідного матеріалу на кожний урок, його структурування, виділення у ньому головного. З методичних прийомів знову, як і в середині 30-х років, практикувалися короткі записи учнів у робочих зошитах у вигляді розширеного плану, тез, конспектів.

У 9 класі вивчався курс “Географія України” (2 години на тиждень) за підручником М.Паламарчука, де була представлена значна кількість картографічного матеріалу, таблиць. Мета курсу – сформувати в учнів комплексні географічні знання про свою країну в тісній єдності її природних та соціальних проблем. Окремо наприкінці курсу було представлено тему “Своя область” (5 годин навчального часу). Географічна характеристика області складалася після опрацювання краєзнавчого матеріалу – результатів спостереження за погодою своєї місцевості, екскурсій у природу, на промислові та сільськогосподарські підприємства, до краєзнавчого музею (план вивчення теми подавався у програмі).

У 10 класі вивчалася “Економічна і соціальна географія світу”(перше півріччя – 2 години на тиждень, друге – 1 година) за відповідним підручником В. Максаковського “Економічна і соціальна географія світу” або Б. Яценка “Економічна і соціальна географія світу”. За новою

програмою з п’яти розділів вивчалось тільки два, з чотирнадцяти тем – дванадцять. Відповідно до програми 1992/1993 н.р., у цьому курсі посилилася увага до глобальних проблем людства, всесвітніх економічних стосунків, регіональних оглядів. Крім того, зміст курсу було кардинально переглянуто в дусі нового політичного мислення, що передбачає деідеологізацію міждержавних стосунків, відмову від конфронтації і пріоритет загальнолюдських цінностей. У програмі також зауважувалося, що особливу роль у формуванні в учнів наукової картини світу мала відіграти система наукових понять, таких, як географічне середовище, ресурсозабезпеченість, природокористування, відновлення населення, урбанізація, НТР, світове господарство, міжнародний поділ праці, глобальні проблеми людства. Через увесь курс мають проходити ідеї екологізації, економізації, соціологізації. Ускладнювалися методичні основи курсу, що передбачали перехід від пояснювально-ілюстративного і репродуктивного методів навчання до реалізації ідеї розвивального навчання, оптимізації та інтенсифікації всього навчального процесу. Вчителям пропонувалося відходити від усної подачі географічного змісту і подальшого його відтворення (репродукції) учнем. Альтернативою називалися – визначення ключових проблем, добір матеріалів для аналізу, їх широке обговорення, підбиття учнями підсумків і формулювання висновків. Домінувати мали ділова гра, дискусія, ігрове моделювання та проектування.

Після 1993 р. робота над програмами, підручниками, методичними посібниками та дидактичними матеріалами продовжувалася. Тому впродовж 2 – 3 років тривав перехідний період, коли географія у деяких школах вивчалася за старою структурою і програмою (з певними змінами та корективами).

Актуалізувалася в ці роки проблема варіативності, що вже давно розв’язувалася шкільною географічною освітою в різних аспектах: у 80-ті рр. це були географічні факультативи і школи поглибленого вивчення географії, у 90-ті – у зв’язку з новими підходами до визначення співвідношення загального, регіонального та національного компонентів географічної освіти з’явилися програми з різними структурними варіантами. Загалом це було позитивне явище, і нові структурні варіанти шкільної програми з географії можна розглядати як крок уперед. Багато років творчі вчителі прагнули до того, щоб можна було варіювати навчальний процес та зміст окремих курсів географії відповідно до рівня

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

підготовленості учнів, їхніх пізнавальних інтересів до вивчення географії, бажання оволодіти більш глибокою системою географічних знань та умінь. Проте неповне навчально-методичне забезпечення кожного варіанта на початку впровадження цих ідей, невідповідність устрою вивчення окремих тем на проміжних етапах (а тому й різний рівень знань учнів) викликали цілу низку ускладнень у проведенні екзаменів, у переході учнів зі школи в школу тощо. Тому більшість учителів схилилися до необхідності якогось одного структурного варіанту змісту. Очевидно, щоб визначитися у напрямках розвитку варіативності навчання географії в сучасній школі, потрібен був спеціальний експеримент, що тривав би 5 і більше років і за результатами якого можна було б обрати таку побудову шкільного курсу географії, котра враховувала б загальноосвітні та специфічні завдання навчання, виховання та розвитку підростаючого покоління.

Зазначимо, що варіативність у вивченні географії існувала протягом кількох навчальних років, наприклад, певні особливості спостерігалися у вивченні географії саме у 7 – 9 класах. Наприклад, за варіантом А. Сиротенка пропонувалось: у 7 – 8 класах – вивчення материків та океанів, у 9-му класі – вивчення курсу “Географія України”. За варіантом П. Шищенко: у 7-му класі – вивчення материків та океанів, у 8 – 9-му класах – вивчення курсу “Географія України”.

З’явилися також нові курси, факультативи, що сприяли поглибленому вивченню географії.

В ідеалі ефективність варіантів змісту програми з географії повинна була забезпечувати розробку стандартів географічної освіти та базового навчального плану. Однак у реальності діючі програми і підручники з географії були створені ще до того, як почали розроблятися державна концепція, стандарт і базовий план географічної освіти. Відповідно такі важливі ідеї, що мали розкриватись у тих документах, як, наприклад, “Положення” про особливості шкільної географії як навчального предмету, шляхи розкриття провідних географічних ідей через систему закономірностей, причинно-наслідкових зв’язків, загальних та окремих понять, уявлень, фактів, явищ, а також практичних умінь і навичок учнів, не знайшли місця.

У 1997 році виходять нові програми, які знову вносили певні зміни у шкільну географічну освіту. Зупинимось на них детальніше. Так, вивчення географії у 5 класі мало спрямовуватися на засвоєння знань про природу, населення та господарство тієї території, де проживають учні,

з широким використанням красномовного матеріалу, екскурсій, спостережень тощо. В курсі географії 6 класу було зібрано початкові уявлення про Всесвіт, природу і населення Землі, географічну карту, оболонку земної кулі, тому вивчення його слід спрямувати на формування планетарних уявлень про Землю, взаємодію і взаємопроникнення компонентів природи в межах географічної оболонки. У 7 класі передбачалось, що вивчення географії є найважливішим етапом у формуванні регіональних уявлень про Землю, зміну природних комплексів, цілісність і диференційованість географічної оболонки, зв’язки між її компонентами.

У 8 і 9 класах вивчався єдиний курс “Географія України”, що мав дати учням повне уявлення про природу, населення і господарство нашої держави. У ньому посилювалась увага до питань господарської оцінки природних умов і ресурсів, вивчення демографічних аспектів населення, соціальних проблем, аналізу міжгалузевих комплексів. Вивчення географії України протягом двох років мало сприяти формуванню в учнів: уявлення про Україну як об’єкт світового простору, де відбуваються як глобальні, так і регіональні географічні процеси; розуміння сучасних соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються в Україні; практичних умінь і навичок, необхідних для життя в умовах ринкової економіки; любові до рідної землі, поваги до культури і традицій українського народу [3, 73].

У 10 класі основну увагу було сконцентровано на формуванні загальної культури учнів, зокрема на засвоєнні знань, які сприяли б розвитку ерудиції та кругозору школярів. У програмі підкреслювалось, що фактичні дані були дібрані таким чином, щоб забезпечити засвоєння основних знань і створити необхідний для географії сучасний образ території. Тому зміст підручника доцільно доповнювати статистичними матеріалами, найновішими даними про сучасні події, що відбуваються у світі, та мають пряму причетність до географії (економічні та соціальні реформи, міжнаціональні, етнічні та релігійні конфлікти, зміни політичного устрою в окремих країнах світу тощо) [3, 79].

Однак не всі загальноосвітні навчальні заклади перейшли на названу програму. Ще у 1999/2000 н.р. деякі навчальні заклади працювали за іншими варіантами програми, продовжуючи у 8 класі навчання за курсом “Географія материків і океанів”, у 9 – “Географія України”. У вечірніх (змінних) та заочних школах географія вивчалася за програмами денних загальноосвітніх навчальних закладів. Для організації і проведення

позакласної роботи рекомендувалося використовувати програми факультативів і спецкурсів з географії та основ економіки. У класах географічного профілю та у класах з поглибленим вивченням географія викладалася за спеціальними програмами – “Програми факультативів і спецкурсів з географії та основ економіки” та “Програми з географії для профільних класів”.

географічну тему, особлива увага приділяється глибокому вивченню фізичної географії, подається характеристика економічних районів України, є багато табличної та цифрової інформації. Підручник має систему запитань для повторення вивченого матеріалу. Для поглибленого вивчення географії України учнями профільних і спеціалізованих класів загальноосвітньої школи, коледжів та гімназій були призначені посібники львівських авторів Ф. Заставного та О. Шаблія.

Висновки. Отже, наприкінці ХХ ст. йшлося про завершення початкового етапу формування шкільної географічної освіти в умовах незалежності України. Аналіз розвитку географічної освіти дає підставу визнати, що ці роки були плідні. Підвищується роль шкільної географічної освіти. Розглядаються проблеми, які стоять перед шкільною географічною освітою і творчо підходять до розв'язання наріжних питань сучасної географії в оновленій українській школі.

1. Викладання географії в школах України: Методичний лист Міністерства освіти України. – К.: Освіта, 1993. – 48 с.

2. Державна національна програма "Освіта": Україна ХХІ століття. – К.: Радуга, 1994. – 62 с.

3. Програми середньої загальноосвітньої школи. – К.: Бліц, 1997. – 233 с.

4. Програми середньої загальноосвітньої школи. – К.: Освіта, 1992. – 240 с.

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

“Сухомлинський дає поради вчителям не захоплюватися модними прийомами так званого ефективного, оптимістичного, комплексного, прискореного навчання тощо, “в основі яких лежить погляд на рядову дитину як на електронний механізм, здатний без кінця засвоювати і засвоювати. Дитина – жива істота, її мозок – найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо і обережно”.

*Василь Сухомлинський
видатний український педагог*

Молодь і ринок №6 (41), 2008